

TÜRKİYE'DE ZİRAÎ İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİ VE PRODÜKTİVİTEYE TESİRİ

A. Vural ÖKTEM

Malûm olduğu üzere Türkiye esas itibariyle bir ziraat memleketidir. Nüfusumuzun % 71 (1960) köylerde yaşamakta, % 60 şı (1960) geçimini ziraattan sağlamakta ve ziraî istihsalin millî gelir içindeki yeri % 42,2 yi (1963) bulmaktadır. Ekonomimizin çok önemli olan bu kesiminde irili ufaklı bir çok ziraî işletme faaliyette bulunmaktadır. İşte incelememizin konusu bahis mevzuu ziraî işletmeler ve özellikle bunların büyüklüklerinin prodüktiviteye etkisidir.

Türkiye'deki ziraî işletmelerin büyüklükleri konusunda yapılmış araştırma son derece azdır. Hele ziraî işletme büyüklüklerinin prodüktiviteye etkisini inceliyen bir etüd bulmak mümkün değildir denilebilir. Öte yandan zira işletmelerimiz ile ilgili istatistikler de çok azdır. Yakın zamana kadar en son rakamlar 1950 ve 1952 yılına ait idi. Fakat 1965 yılında, 1963 yılı genel tarım sayımı örnekleme sonuçlarının yayınlanması ile bu konudaki istatistiki bilgilerimiz bir miktar zenginleşmiştir.

İhtilâlden sonra geniş tartışmalara mevzu teşkil eden toprak reformu meselesi ve meclise intikal eden tasarılar dolayısıyla, ziraî işletmeler ve bilhassa ziraî prodüktivite konusu büyük bir önem kazanmıştır. Gerçekten de toprak reformu kanunu ile kurulması düşünülen yeni toprak düzeninin ziraat sektöründe verimin artmasını temin edecek nitelikte olması gerektiği dikkate alınır, konu ile ilgili bu hassasiyetin yerinde olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Biz incelememizde ziraî işletme denince genel olarak ne anlaşıldığını belirttikten sonra, Türkiye'deki ziraî işletmelerin sayılarını, arazi büyüklüklerini ve bunların arazi büyüklüğü ve nüfus esasına göre bir tasnifini vereceğiz. Müteakiben, ziraî prodüktivite ile ilgili genel açıklamalara ve prodüktivite ölçme metodlarına kısaca

temas ederek Türkiye'de umumî olarak ve çeşitli işletme büyüklüklerine göre ziraî prodüktivitenin ne olduğunu tesbit etmeğe çalışacağız. Ve nihayet yaptığımız hesaplamanın neticeleri ile vardığımız sonuçları tartışarak incelememizi tamamlayacağız.

I. ZİRAÎ İŞLETMELERİN TARİFİ, MAHİYETİ VE TASNİFİ :

Sayın Prof. Dr. Kâzım Köylü ziraat işletmelerinin tarif ve mahiyeti ile ilgili olarak şunları söylemektedir: «Ziraat işletmeleri dendiği zaman, umumî manâda herhangi bir ziraî faaliyet neticesi istihsalde bulunan iktisadî bütünlük bahis mevzuu olmaktadır. Yalnız ziraatı ileri bulunan memleketlerde ziraat işletmesi denildiği zaman, ne karakterde olursa olsun ziraî istihsalde bulunan her iktisadî bütünlük düşünülmemektedir. İşletmede tekâmülün gösterdiği bütün icaplar hep birden aranmaktadır» (1).

Ziraî işletmeler şekil ve bünye itibariyle büyük değişiklikler göstermektedirler. Bunun en mühim sebeplerinden birisi, şüphesiz, dünyanın her tarafında tabii ve iktisadî şartların birbirinden çok farklı oluşudur. Ziraat işletmelerinin tasnifinde tek tek veya bir arada olmak üzere çeşitli kıstaslar kullanılmaktadır. Bunların en önemlileri işletmelerin safi hasılları veya yüz ölçümleri veya işletmede çalışan işçi durumu yahut da sahip olunan hayvan (büyük baş) adedidir.

Aşağıdaki tasnif bahis konusu kıstasların bir kaçı bir araya getirilerek yapılmış önemli bir tasniftir. Yüzölçümü ile birlikte işçi durumu ve işletme arazisinin orta nüfuslu bir aileyi rahatça geçindirip geçindiremeyeceğini nazarı itibara alan bu tasnifte ziraî işletmeler, cüce işletmeler veya parsel işletmeleri, küçük ziraat işletmeleri veya köylü işletmeleri, orta ziraat işletmeleri ve büyük ziraat işletmeleri diye sınıflandırılmaktadır. Tasnifte kullanılan arazi genişliği her memleketin tabii ve iktisadî şartlarına göre farklılık gösterdikten maada belirli bir memleketin belirli bir bölgesine göre de özellik arz etmektedir. Orta Avrupa memleketleri için şöyle bir tasnif kullanılmaktadır (2).

(1) Prof. Dr. Kâzım Köylü, *Ziraî İşletmecilik*, Cilt I. (Ankara Üniversitesi Basımevi, 1957) s. 113.

(2) Doç. Dr. A. Fethi Açal, *Ziraî İşletmelerimiz ve Özellikleri*, (Ankara Üniversitesi Basımevi 1958) s. 7.

2	Hektardan aşağı olan işlet.	:	Parsel işletmeleri
2 - 5	Hektar olan işletmeler	:	Küçük köylü işletmeleri
5 - 10	» » »	:	Orta » »
10 - 15	» » »	:	Büyük » »
50 - 100	» » »	:	Orta Ziraat işletmeleri
100 - 500	» » »	:	Büyük » »
500 +	» » »	:	Çok büyük » »

Cüce işletmeler genellikle ailenin geçimini sağlayamamaktadır. Küçük ziraat işletmeleri yahut köylü işletmeleri bir ailenin geçimini temin edebilmektedir. Ayrıca bu işletmelerde bütün işler aile iş kuvveti haricinde işgücü kullanılmadan yapılmaktadır. Orta ziraat işletmelerinin genişliği iki aileyi geçindirecek kadar olup aile iş kuvveti yanında hariçten de belirli zamanlarda olmak üzere işgücü temin edilmektedir. Büyük ziraat işletmelerinde işler tamamıyla yabancı işçiler tarafından görülmektedir. Bunlar pazar için çalışan işletmelerdir.

II. TÜRKİYE'DE ZİRAİ İŞLETMELER :

1 — Tarif ve Tasnifi :

Yukarıda, ziraî işletmeleri tarif ederken ziraat işletmelerinden, umumî manâda bir ziraî faaliyet neticesi istihsalde bulunan iktisadî bütünlüklerin anlaşıldığını ve fakat ziraatı ileri memleketlerde işletmede tekâmülün lüzum gösterdiği bütün icapların hep birden aranmakta olduğunu belirtmiştik. Birbirinden çok farklı olan bu iki ziraî işletme anlayışı, memleketimiz ziraî işletmeleri bakımından da tartışma konusu olmuştur. Ancak her ziraî üretim bölgesinin kendi şartlarına uygun bir ziraî işletmenin teşekkülüne yol açacağı düşünülürse yukarıdaki telâkkilerden ikincisinin yani ileri memleketler hakkındaki ziraî işletme anlayışının Türkiye için geçerli olamayacağı, dolayısıyla Türkiye bakımından birinci ziraî işletme tarifinin daha uygun ve geçerli olacağı kendiliğinden ortaya çıkar.

Bu noktada karşımıza bir sual çıkmaktadır: Acaba büyük işletme veya küçük işletme dendiği zaman, memleketimizde genel olarak hangi tip işletmeler kastedilmektedir? İşletmenin büyüklüğünü veya küçüklüğünü tayin eden ölçü nedir? 1963 genel tarım sayımında büyük ve küçük işletmeler şöyle tarif edilmiştir: «İşlet-

melerindeki tarlalardan her biri 1000 dekardan küçük olan çiftçiler küçük işletmeci olarak tarif edilmiştir. Bir veya daha fazla tarlası 1000 dekardan fazla olan işletmeler büyük işletme olarak kabul edilmiştir» (1). Çiftçiyi Topraklandırma Kanununda ise 500 dönüme (dekar) kadar olan işletmeler küçük 500 - 5000 dönüm arasında arazisi olanlar orta ve 5000 dönümden geniş araziye sahip olan işletmeler de büyük ziraat işletmeleri olarak kabul edilmiştir (2). Biz incelememizde sayın Doç. Dr. A. Fethi Açıl'ın tasnifini (3) dikkate alarak ve Orta Avrupa ölçülerinden faydalanarak şöyle bir sınıflandırma yapacağız: 1 - 500 dönüm arasındaki işletmelere küçük, 500 - 1000 arasında olanlara orta, 1000 - 5000 dönüm işletmelere büyük ve 5000 dönümden fazla arazi işleyen işletmelere de çok büyük işletmeler diyeceğiz; küçük işletmeleri de ayrıca tali bir tasnife tâbi tutup 100 dönüme kadar olanlara küçük köylü, 100 - 200 dönüm arasındakilere orta köylü ve 200 - 500 dönüm arasında arazi işleyen işletmelere de büyük köylü işletmeleri diyeceğiz; bu arada 20 dönümden dar arazisi olan işletmelere de parsel veya cüce işletmeler adı ile tasnifte yer vereceğiz.

2. İşletme Gurupları Sayısı :

Ziraat işletmelerimiz ile ilgili ilk istatistikî bilgiler 1927 yılına aittir. 1927 ziraî istatistiğinde memleketimizdeki ziraî işletmeler küçük aile işletmeleri olarak kabul edilmiş ve 1.751.239 ziraat işletmesi mevcut bulunduğu söylenmiştir. 1935 - 36 yılında İktisat Enstitüsü tarafından bir araştırma yapılmış ve neticede Türkiyedeki ziraî işletmelerin 2.054.708 tanesinin küçük işletme olduğu ve toplam işletmelerin % 97 sini teşkil ettiği anlaşılmıştır. 1950 yılında yapılan ziraat sayımında Türkiyede 2.322.000 çiftçi ailesi (ziraî işletme) mevcut olduğu tesbit edilmiştir. Bu sayımda, iki dekar ve daha fazla arazide mahsul yetiştiren veya en az bir manda ineği veya 10 baş dişi davar besleyen aileler çiftçi ailesi kabul edilmiştir. Aynı şartlarla yapılan 1952 ziraat anketinde de çiftçi aileler sayısı 2.527.000 dir. Her memlekette olduğu gibi bizde de ziraî işletmelerin büyük bir kısmını küçük köylü işletmeleri teşkil etmektedir (4). Bu durumu 1952 ziraî neticelerinde görmek mümkündür. Aşağıda-

-
- (1) 1963 Genel Tarım Sayımı Örneklemeye Sonuçları, Yayın 477 (Ankara Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1965) s. 7.
 (2) Doç. Dr. Fethi Açıl, aynı eser, s. 8.
 (3) *Ibid.*, s. 9.
 (4) Prof. Dr. Kâzım Köylü, zikredilen eser, s. 119.

ki tablo tetkik edildiğinde, 1 - 500 dekar genişlikte araziye sahip olan çiftçi ailelerinin toplam içinde % 98,5 gibi yüksek bir nisbet işgal ettiği ortaya çıkar. Bununla beraber, küçük aile işletmelerinin işlediklerinden daha geniş arazi işleyen orta ve büyük ziraat işletmelerinin mevcut olduğu da tesbit edilebilir.

TABLO : 1

**1952 Ziraat Anketinde Çiftçi Aileler Sayısı
ve İşledikleri Arazi Miktarı**

İşletme sahası (dekar)	Aileler sayısı	%	İşlenen saha (hektar)	%
1 — 20	773.000	30.6	836.000	4.3
21 — 50	797.000	31.5	2.790.000	14.3
51 — 75	336.000	13.3	2.097.000	10.8
76 — 100	216.000	8.6	1.915.000	9.9
101 — 150	168.000	6.7	2.108.000	20.8
151 — 200	92.000	3.6	1.648.000	8,5
201 — 300	68.000	2.7	1.712.000	8.8
301 — 500	39.000	1.5	1.520.000	7.8
501 — 700	17.000	0.7	1.015.000	5.2
701 +	21.000	0.8	3.811.000	19.6
Toplam	2.527.000	100.0	19.452.000	100.0

Kaynak : Prof. Dr. Kâzım Köylü, *Ziraî İşletmecilik* Cilt I, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1957, s. 120.

En son duruma gelince, yukarda da ifade ettiğimiz gibi bu konuda en son rakamlar 1963 yılına aittir. 1963 yılında yapılan bir tarım sayımı ile tarımsal istatistikler takviye edilmiş, ziraî bünyemiz hakkında birçok faydalı bilgi toplanmıştır. Bu sayım 5000 ve daha az nüfuslu şehir ve köylerdeki bütün tarımsal işletmeleri kavramıştır. «Memleketimizde tarımsal işletmeler başka memleketlerde olduğu gibi bağımsız ve yekpare olmadığından, her hane halkı veya hükmî şahıs bir tarımsal işletme kabul edilmiştir» (1).

(1) *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, Yayın 477 (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası 1965), s. 93.

Ayrıca «sayım bakımından işletme tamamen veya kısmen tarımsal istihsale yöneltilen faaliyetler» olarak tarif edilerek, bu faaliyetlerin ya hakiki veya hükmî şahıslar tarafından müstakilen veya başkalarının yardımı ile yapılabileceği ve tarımsal işletmenin esas itibarıyla arazi üzerindeki tarımsal faaliyetleri ifade ettiği gibi, hayvancılık, ipek böcekçiliği, arıcılık ile yoğurtçuluk, şarapçılık, sirkecilik, meyva kurutmacılığı gibi tarım san'atlarını da kavradığı ormancılık ve orman ürünleri ile balıkçılık ve kara avcılığının bu sayımın kapsamı dışında kaldığı da belirtilmiştir (1).

Ziraî işletme tarifinde yer alan hane halkı kavramı «aralarında kan veya evlenmeden doğan hısım veya akrabalık bulunsun bulunmasın, daimi olarak aynı çatı altında oturan, aynı kazandan yiyen ve kazanç ve masraflarını ayırmayan kimselerin meydana getirdikleri topluluk» şeklinde ayrıca tarif edilerek «kendisine ücret veya aylık verilmeyen ve yukarıdaki tarifte olduğu gibi, aynı çatı altında oturan, aynı kazandan yiyen hizmetçi, yanaşma, sığirtmaç, bahçivan ve çobanların da o hane halkından» sayılacağı ifade edilmiş ve hane halkının tek bir şahıs da olabileceği (herhangi bir kimsenin tek başına evde oturması ve yalnız yaşaması halinde) belirtildikten sonra, hane halkından olup da bir sene veya daha uzun bir zaman için evinden ayrı yaşayan bir kimsenin o hane halkından sayılmayacağı ilâve edilmiştir (2).

Bu şekilde tarif ve izah edilen ziraî işletmelerimizin sayısı ve bazı özellikleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablonun tetkikinden anlaşılacağı üzere, işletme sayısı toplamı 3.100.947 dir. Bu işletmelerin toplam olarak 17.142.777 hektar arazi işledikleri tahmin edilmektedir. Söz konusu işletmelere, topraksız işletmeler (308.899 tanedir), toprağının tamamını kiraya veren ortaklığa veren küçük işletmeler (104.347 tanedir) ve toprağının tamamını kiraya veya ortağa veren büyük işletmeler (sayıları 283 dür) dahil değildir. Bu sonuncularla birlikte toplam işletme sayısı 3.514.476 olmaktadır (3). Tabloda ayrıca çeşitli büyüklükteki işletmeler guruplandırılarak her guruptaki işletme sayısı ve işlenen arazi tutarı da gösterilmiş ve arazi için üst sınır belirtilmiştir. Tablonun bir diğer özelliği de her gurup için sahip olunan iş-

(1) *Ibid.*, s. 94.

(2) *Ibid.*, s. 94.

(3) Hesaplarımızda ve vereceğimiz nisbetlerde topraklı işletmelerin sayısını yani 3.100.947 yi kullanacağız.

letme sayısı ve bunun tekabül ettiği arazi tutarı ile, ortaklık, yarıcılık ve diğer şekillerde başkalarına verilen arazi ve işletme durumunu da göstermekte olmasındır.

Şimdi yukarıda yaptığımız işletme tasnifine göre işletme sayısı ve bunların sahip oldukları arazi miktarına bir göz atalım. Ayrıca tablo: 1 ve tablo: 2 den faydalanarak 1952 yılı ile 1963 yılındaki durumu mukayese etmeye çalışalım. Ziraî işletme, her iki sayımda da çiftçi ailesi esas alınarak tarif edildiği için böyle bir kıyaslamamızın bize kabaca da olsa bir fikir verebileceği kanaatındayız. Evvelâ toplamlardan başlamak gerekirse, 1952 yılında 2.527.000 işletme olduğu halde, 1963 de bu miktarın 3.100.947 ye çıktığını, buna karşılık söz konusu işletmelerce işlenen sahanın 19.452.000 hektardan (1952 yılı); 17.142.777 hektara (1963) düştüğü tespit edilmektedir.

Arazi guruplarına gelince tablo: 2 den kolayca çıkarılacağı üzere, 1 - 20 dönüm arasındaki işletmelerin sayısı 1.268.818 dir. 1952 de ise 773.000 dir (Tablo: 1) Bu gurubun işlediği toplam arazi 1952 de 836.000 hektar iken 1963 te 1.176.476 hektar (üst sınır 1.335.525) olmuştur. Yüzde ile ifade edilirse, 1952 yılında 1 - 20 dönüm arazisinde arazisi olan işletmeler toplam işletmelerin %30,6 sı ve bunların işledikleri arazinin işlenen toplam araziye oranı % 4,3 iken bu oranların 1963 yılında sırasıyla % 40,9 ve % 6,9 olduğu görülmektedir. Küçük işletmeler denilen bu işletmelerin, 1963 yılında sahip olunan kısmı 1.205.789 tane, ortaklık yarıcılık ve diğer şekillerde başkalarına verilenler ise 209.598 tanedir. Sahip olunan işletmeler 1.812.308 hektar (üst sınır 2.169.851 hektar), ortaklık yarıcılık ve sair surette başkalarına verilen işletmeler 768.101 hektar (üst sınır 1.264.127 hektar) arazi işletmektedirler.

21 - 50 dönüm arasında arazisi olan işletme sayısı 1952 de 797.000 dir. Bu miktar 1963 te 863.470 olmuştur. Bu gurupta 1952 yılında 2.790.000 hektar arazi işlenirken 1963 te 2.902.910 hektar (üst sınır 3.573.711 hektar) arazi işlenmektedir. 1952 yılında 21 - 50 dönüm arasındaki işletmelerin toplam işletmelere oranı % 31,5 ve bunların işlediği sahanın işlenen toplam sahaya oranı % 14,3 iken bu oranla 1963 yılında sırasıyla % 27,8 ve % 16,9 şeklinde değişmiştir. 1963 yılında bu kategoride 832.529 tane sahip olunan, 117.230 tane de ortaklık, yarıcılık vesair surette başkalarına verilen işletme vardır. Sahip olunan işletmeler 2.820.526 hektar (üst sınır 3.165.986 hektar) diğerleri ise 298.428 hektar (üst sınır 474.370 hektar) arazi kullanmaktadırlar.

51 - 100 dönüm arasında arazisi olan işletme sayısı 1952 de 552.000 ve 1963 te 561.732 dir. Bu gurupta 1952 yılında 4.012.000 hektar, 1963 yılında ise 3 .995.317 hektar (üst sınır 4.274.753 hektar) arazi kullanılmıştır. 1952 yılında 51 - 100 dönüm arasındaki işletmelerin toplam işletmelere oranı % 21,9, işlenen arazinin kullanılan toplam araziye oranı % 20,7 dir. 1963 yılında ise bu oranlar sırasıyla % 18,1 ve % 23,3 olmuştur. 1963 yılında söz konusu gurupta 536.570 tane sahip olunan, 71.774 tane de ortakçılık, yarıcılık ve sair surette başkasına verilen işletme vardır. Sahip olunanlar toplam olarak 3.546.951 hektar (üst sınır 3.751.923 hektar) diğerleri ise 163.335 hektar (üst sınır 252.721 hektar) arazi kullanmaktadırlar.

101 - 200 dönüm arazi işleyen işletmelere gelince, bunların sayısı 1952 de 260.000, 1963 te 291.693 tür. İşlenen arazi 1952 de 3.756.000 hektar, 1963te 3.973.073 hektar (üst sınır 4.000.393 hektar) dır. 1952 de bu guruptaki işletmelerin toplam işletmelere nisbeti % 10,3 ve işledikleri arazinin kullanılan toplam araziye nisbeti % 19,3 tür. 1963 ise, bu nisbetler sırasıyla % 9,4 ve % 23,2 şeklinde değişmiştir. 1963 te bu sınıfta 280.104 tane sahip olunan ve 40.186 tane de diğer şekilde kullanılan işletme vardır. Sahip olunan işletmelerin arazisi 3.546.351 (üst sınır 4.160.613 hektar) hektar, diğerlerinin 173.319 (üst sınır 318.967 hektar) hektardır.

201 - 500 dönüm arazili işletmelerin toplamı 1952 de 107.000, 1963 te ise 99.785 tir. Bu işletmelerin 1952 de kullandıkları arazi 3.232.000 hektar, 1963 te 2.842.127 hektar (üst sınır 3.589.428 hektar) dır. 1952 de toplam işletmelerin % 4,2 si bu guruba dahil olup kullanılan toplam arazinin % 16,6 sı işlenirken, 1963 te sözü edilen nisbetler sırasıyla % 3,2 ve % 16,6 olmuştur. 201 - 500 dönüm arasında 94.296 tane sahip olunan 17.900 tane diğer şekilde işletme vardır. Sahip olunan işletmeler 2.533.225 hektar (üst sınır 3.230.764 hektar) diğerleri 117.252 hektar (üst sınır 284.163 hektar) arazi işlemektedir.

Buraya kadar küçük işletmeler dediğimiz 1 - 500 dönüm arasında arazisi bulunan işletmeleri tâli guruplara ayırarak inceledik. Şimdi küçük işletmeleri toplu olarak inceleyip, orta, büyük ve çok büyük işletmelerin tetkikine geçeceğiz. 1 - 500 dönüm arasındaki işletme sayısı 1952 yılında 2.489.000 iken 1963 yılında 3.085.498 olmuştur. 1952 yılında küçük işletmeler toplam olarak 14.626.000 hektar arazi işlediği halde bu miktar 1963 te 14.889.903 hektar (üst sınır 16.783.710 hektar) olmuştur. Küçük işletmeler 1952 yılında

toplam işletmelerin % 98,5 sini teşkil ederken 1963 te % 99,50 sini teşkil etmektedir. Toplam arazinin küçük işletmeler tarafından kullanılan nisbeti 1952 de % 75,2 ve 1963 te de % 86,8 dir. 1 - 500 dönüm arasındaki sahip olunan işletme sayısı 2.949.288, ortakçılık, yarıcılık ve diğer şekillerde başkalarına verilenlerin sayısı 456.688 dir. Küçük işletmeler içinde sahip olunanları 14.921.526 hektar arazi işlemekte ve bunun üst sınırı 16.479.137 hektar olmaktadır. Ortakçılık yarıcılık ve sair surette başkalarına verilen arazi tutarı tahmin olarak 1.520.435 hektar, üst sınır itibariyle de 2.594.378 hektardır.

500-1000 dönüm arazisi olan işletmelere geçmeden önce, bundan sonraki izahlarımızı 1952 yılı ile mukayeseli olarak yapamıyacağımızı belirtmek isteriz. Bunun sebebi istatistik kifayetsizliğidir. (Bakınız Tablo : 1 ve tablo 2). 500-1000 dönüm arasında toprağı olan işletmelere orta işletmeler dendiğini daha önce söylemiştik. Orta işletmeler 1963 sayımına göre 11.029 tanedir. İşledikleri arazi tutarı 755.158 hektar, üst sınır olarak 1.342.909 hektardır. Bu işletmeler toplam işletmelerin % 0,36 sini meydana getirmekte, kullanılan toplam arazinin % 4,4 ünü işletmektedirler. Bu grupta sahip olunan işletme sayısı 11,566, ortakçılık, yarıcılık ve sair surette işlenenlerin sayısı 4.475 dir. Sahip olunan işletmeler 662.165 hektar arazi işletmektedir; üst sınır 1,142.071 hektardır. Ortakçılık yarıcılık ve sair surette işlenen arazi 61.578 hektar olup, üst sınır 161.026 hektar olarak tahmin edilmiştir.

1000-5000 dönüm arazisi olan işletmeler büyük işletmelerdir. 1963 te sayıları 3.832, kullandıkları arazi tutarı 683.665 hektardır, (üst sınır 1.632.655 hektar). Toplam işletmelerin % 0,12 sini meydana getiren bu işletmeler kullanılan toplam arazinin % 3,9 zunu işletmektedirler. Bu grupta 3.867 tane sahip olunan, 988 tane de ortakçılık, yarıcılık ve sair surette başkalarına verilen işletme vardır. Sahip olunan işletmeler 669.901 hektar (üst sınır 1.565.656 hektar), diğerleri 61.401 hektar (üst sınır 145.041 hektar) arazi işlemektedirler.

Tasnifin son gurubu olan çok büyük işletme (5000 dönümden başka arazisi olan işletmeler) sayısı 491 dir ve 405.609 hektar arazileri vardır (üst sınır 513.072 hektar). Toplam işletmelerin % 0,02 sini teşkil etmekte ve toplam arazinin % 2,4 kadarını kullanmaktadır. Çok büyük işletmeler içinde sahip olunanların sayısı 482, bunların işledikleri arazi 370.379 hektardır. (Üst sınır 444.209 hektar). Ortakçılık yarıcılık ve sair surette başkalarına verilen işletmelerin sayısı 109 olarak tesbit edilmiş ve bunların kullandıkları ara-

zi ise 29.288 hektar (üst sınır 43.236 hektar) olarak tahmin edilmiştir.

Son olarak devlet müessesesi ve çiftliklerinden bahsetmek istiyoruz. 1963 sayımında bunların sayısı 97 olarak tesbit edilmiştir. Toplam arazinin % 0,02 sini ifade eden 408.442 hektar arazi kullanılmaktadırlar.

Aşağıdaki tablo (Tablo : 3) işletmelerin tasarruf şekillerini göstermektedir. Kısaca bu tablo üzerinde duralım. Tabloya göre, Türkiye'de sahip olunan işletme sayısı 3.069.921, kira ile tutulan 293.518, ortakçılık ve yarıcılık şeklinde olan 521.176, başka surette işlenen arazili işletmeler 115.703 ve ortakçılık kira veya diğer şekillerde başkalarına verilen arazili işletmelerin sayısı 566.896 dır. Beher gurubun elindeki arazi tutarı sırasıyla, 16.968.119, 713.058, 1.532.312, 224.015 ve 2.294.727 hektar olarak bulunmuştur. Ayrıca her gurubun üst sınırı da belirtilmiştir.

TABLO : 3

İşletmelerin Tasarruf Şekli

Tasarruf şekilleri	İşletme sayısı	Arazi (hektar)	
		Tahmin	Üst sınır
Sahip olunan arazi	3.069.921	16.968.119	18.303.481
Kira ile tutulan arazi	293.518	713.058	1.010.694
Ortakçılık veya yarıcılıkla tutulan arazi	521.176	1.532.312	1.990.245
Başka surette tutulan arazi	115.703	224.015	311.913
Ortakçılık, yarıcılık, kira veya diğer şekillerde başkalarına verilen arazi	566.896	2.294.727	2.666.237
Toplam işletmeler ve arazilerin toplamı	3.514.476	17.142.777	x x x

Kaynak : 1963 Genel Sayımı Örnekleme Sonuçları yayın 477 (Ankara Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1965), s. 1.

Buraya kadarki izahlarımızla Türkiye'deki mevcut ziraat işletmelerini, sayıları, gurupları, tasarruf şekilleri ve işledikleri arazi tutarları itibariyle ve oldukça tefarruatlı bir şekilde incelemiş bu-

lunuyoruz. Bundan sonra prodüktivite meselesini ele alacağız. Önce prodüktivite kavramı üzerinde duracak ve prodüktiviteyi ölçme metodlarından bahsedeceğiz sonra da çeşitli büyüklükteki işletme guruplarının prodüktivite durumlarını inceliyeceğiz.

III. ZİRAÎ PRODÜKTİVİTE :

1 — Ziraî Prodüktivitenin Tarifi ve Ölçülmesi :

«Bir işletmenin prodüktivitesi denilince, o işletmenin miktar itibariyle verimliliği anlaşılır. Bir başka deyimle, prodüktivite, bir işletmenin muayyen bir devredeki istihsal tutarı (output) ile bu istihsalin yapılmasında kullanılan istihsal unsurları yekûnu (input) arasındaki nisbî münasebettir» (1). Yani matematik bir ifade kullanmak gerekirse, miktar itibariyle toplam hasıla bölü miktar itibariyle toplam üretim faktörleridir.

Prodüktivite farklı şekillerde ölçülebilir. Prof. Colin Clark ziraî prodüktiviteyi katma değer yolu ile ölçmüştür. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı ise kalori esasına göre hesaplanmış fizikî hasıla miktarlarını kullanmıştır. Biz de incelememizde bu ikinci sistemi kullanacağız. Bu sistemin esaslarını izah etmeden önce şu hususu belirtelim ki ziraî prodüktivitenin hesaplanması diğer sektörlerdeki prodüktivitenin hesaplanmasına nazaran bazı kolaylıklar arzeder. Bunun sebebi, ziraat sektöründeki istihsallerin diğer sektörlerle nazaran daha mahdut sayıda olması, bu mahsullerin tamamen fiziki mahsullerden teşekkül etmesi dolayısıyla miktarlarının kolayca tesbit edilebilmesi ve ziraî mahsullerin kalitelerindeki mütecanisliktir. Bu itibarla ziraat sektöründe hasılanın tam veya tama yakın bir envanterini yapmak mümkün olabilmektedir (2).

Kısaca kalori sistemi diyebileceğimiz sistemde prodüktivite hesaplanırken her türlü ziraî mahsulü hesaba dahil etmek yerine gıda ihtiyacının önemli bir nisbetini karşılayan belirli bazı mahsul-ler alınıp bunların bitkisel üretimi temsil edeceği kabul edilir. Bu mahsuller ihtiva ettikleri kalori kıymetine göre mahsullerden birine irca edilmek suretiyle toplanır. Böylece elde edilen toplam fizi-

(1) Prof. Dr. Cumhuriyet, Ferman: «İşletmelerde Prodüktivite Artırıcı Bir Tedbir Olarak İş Etüdü». S. B. F. Dergisi, cilt: XV. (Ankara Ajans Türk Matbaası, Mart, 1965) s. 63.

(2) Prof. Dr. Reşat Aktan, Ziraî İktisat Ders Notları, s. 8 - 9.

kî hasıla hesaba dahil edilen mahsullerin ekim sahasına veya ziraî nüfusa bölünerek hektar başına veya nüfus başına ton cinsinden fiziki hasıla bulunur. Bu metot pek mükemmel olmamakla beraber ziraî prodüktivite hakkında bir fikir vermekten de uzak değildir. êê

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı hesaplamalarında dünya nüfusunun gıda ihtiyacının % 85 den fazlasını sağlayan sekiz tarla mahsulünü almış ve bunları ihtiva ettikleri kalori kıymetine göre buğday birimine çevirmiştir. Söz konusu sekiz mahsul ve kalori değerleri şöyledir : Buğday (100), arpa (64,8), çavdar (95,8), yulaf (58,4), mısır (106,3), pirinç (82,9), şeker (105,4) ve patates (21,0) (1). Biz de aynı mahsulleri alacağız ve aynı kalori değerlerini kullanacağız. Bulacağımız toplam fizikî hasılayı sadece söz konusu mahsullerin ekim sahasına bölmek suretiyle ziraî prodüktiviteyi tesbit etmeye çalışacağız. Nüfusa bölmememizin sebebi bu etütte daha ziyade prodüktivite ile arazi büyüklüğü arasındaki ilişki üzerinde durmak istememizdir.

Kalori sisteminin etüdümüz bakımından en büyük mahzuru, Türkiye için çok önemli olan tütün, ve pamuk gibi bazı bitkilerin hesaplara dahil edilmemesidir. Zira, sistemin mahiyeti icabı gıda maddesi olmayan mahsullere hesaplarda yer verilemez. Bu mahzuru bertaraf edebilmek için prodüktivite durumuna ilâveten randıman durumunu da tesbit etmeyi uygun buluyoruz.

2. Türkiye'de Ziraî Prodüktivite ve Randıman Durumu :

A. Yıllar İtibariyle Prodüktivite ve Randıman

Aşağıdaki tablo (tablo : 4) hesaplara dahil edilen mahsullerin 1959 - 62 yıllarındaki üretim durumlarıyla ekim sahalarını göstermektedir. Daha sonraki tabloda (Tablo : 5) ise bu mahsuller, ihtiva ettikleri kalori değerlerine göre buğday birimine irca edildikten sonraki fiziki hasıla durumu tesbit edilmiştir. Ve nihayet tablo :6 da bahis konusu yılların hektar başına ton olarak ziraî prodüktiviteleri gösterilmiştir. Tablo : 6 daki 1936 ve 1947 - 48 yıllarına ait rakamlar sayın Prof. Dr. Reşat Aktan tarafından aynı metodla elde edilmiş rakamlardır. Diğer rakamlar bize aittir.

(1) *Ibid.*, s. 10.

TABLO : 4

Bazı Maddelerin 1959 — 1962 Yıllarındaki İstihsal Durumu

Maddeler	1959		1960		1961		1962	
	Ekiliş hektar	İstihsal ton	Ekiliş hektar	İstihsal ton	Ekiliş hektar	İstihsal ton	Ekiliş hektar	İstihsal ton
Buğday	7.535.000	7.852.000	7.700.000	8.450.000	7.717.000	7.000.000	7.800.000	8.450.000
Arpa	2.2.750.000	3.300.000	2.836.000	3.700.000	2.766.000	2.948.000	2.800.000	3.500.000
Yulaf	410.000	479.000	430.000	700.000	652.000	570.000	670.000	690.000
Çavdar	657.000	665.000	670.000	530.000	412.000	435.000	410.000	450.000
Mısır	700.000	1.000.000	695.000	1.090.000	705.000	1.017.000	667.000	800.000
Pirinç	45.000	92.000	42.500	110.000	59.000	140.000	81.000	165.000
Şeker	165.260	3.468.900	202.917	4.384.647	130.344	2.877.113	125.739	2.730.932
Patates	148.000	1.500.000	160.000	1.400.000	147.000	1.410.000	136.900	1.489.000
Toplam	12.410.260		12.736.417		12.608.344		12.689.739	

Kaynak : Ziraî Bünye ve İstihsal, Devlet İstatistik Enstitüsü Ya yını No : 445, sh. 8.

TABLO : 5

Buğday Birimine Göre İstihsal Durumunu Gösterir Tablo

maddeler	Buğday birimi	İstihsal ton	İstihsal çarpı buğ. birimi	İstihsal ton	İstihsal çarpı boğ. birimi	İstihsal ton	İstihsal çarpı buğ. birimi	İstihsal ton	İstihsal çar. buğ. birimi
Buydağ	1	7.852.000	7.852.000	8.450.000	8.450.000	7.000.000	7.000.000	8.450.000	8.450.000
Arpa	0,643	3.300.000	2.138.400	3.700.000	2.397.600	2.948.000	1.910.304	3.500.000	2.268.000
Çavdar	0,958	665.000	637.070	700.000	670.600	570.000	546.060	690.000	661.020
Yulaf	0,584	479.000	279.716	530.000	309.520	435.000	254.040	450.000	192.800
Mısır	1,063	1.000.000	1.063.000	1.090.000	1.158.670	1.017.000	1.081.071	800.000	850.000
Pirinç	0,829	92.000	76.268	110.000	91.190	140.000	116.060	165.000	136.785
Şeker	1,054	3.468.900	3.656.221	4.384.647	4.621.418	2.877.113	3.032.477	2.730.932	2.878.402
Patates	0,21	1.500.000	315.000	1.400.000	294.000	1.410.000	296.100	1.489.000	312.690
Toplam			16.017.675		17.992.998		14.223.112		15.749.697

TABLO : 6
Hektar Başına Ton Olarak Hasıla
(Prodüktivite)

	1936	1947 - 48	1959	1960	1961	1962
Ton olarak hektar başına hasıla	0,828	0,832	1,291	1,413	1,128	1,241

TABLO : 7
Randıman Durumu (Hektar/Ton)

Mahsuller	1958	1959	1960	1961	1962	1958-62 Ort.
Buğday	1,147	2,042	1,097	0,907	1,083	1,089
Arpa	1,333	1,200	1,304	1,058	1,250	1,266
Çavdar	1,172	1,012	1,044	0,874	1,030	1,081
Yulaf	1,233	1,168	1,232	1,055	1,098	1,185
Mısır	1,304	1,428	1,568	1,442	1,199	1,356
Pirinç	2,016	2,044	2,588	2,372	2,037	2,138
Genel olarak hububat	1,201	1,103	1,175	1,982	1,127	1,149
Genel olarak bakliyat	1,075	1,104	1,121	1,011	1,000	1,067
Tütün	0,734	0,731	0,734	0,721	0,601	0,715
Patates	10,744	10,135	8,750	9,591	10,869	10,290
Pancar	16,689	20,990	21,608	22,073	21,719	19,143
Afyon	0,764	0,664	0,592	0,488	0,564	0,673
Pamuk	0,790	0,878	0,774	0,880	0,991	0,836
Genel randıman		1,420	1,522	1,260	1,394	—

Kaynak : Ziraî Bünye ve istihsal T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını No: 155, s. 2.

Tablo : 6 dan görüleceği üzere hektar başına ton olarak hasıla 1959 da 1,291, 1960 da 1,413, 1961 de 1,128 ve 1962 de 1,241 olup bu dört yılın ortalaması hektar başına 1,268 tondur ve 1936 yılı ile 1947 - 48 yılları ortalaması olan hektar başına 0,830 tondan 0,438 ton daha fazladır; yani prodüktivite % 52,8 nisbetinde bir artış kaydetmiştir.

Tablo 7 de ise bütün Türkiye için randıman durumu gösterilmiştir. Bölgeler itibariyle çeşitli mahsullerin randıman durumunu gösteren bir tablo tanzim etmek de mümkündür. Ancak, biz sade-

ce bu tablo ile yetinip, şayet lüzum hasıl olursa ilgili mahsullerin bölgeler itibariyle randıman durumlarını vermek yoluna gideceğiz.

B Türkiye'de Ziraî İşletme Büyüklüklerine Göre Prodüktivite ve Randıman

Etüdümüzün bu kısmında ziraî işletme büyüklüklerinin prodüktivite üzerindeki tesirini incelemeye yani işletme büyüdükçe prodüktivite de nasıl bir değişiklik olduğunu tesbit etmeğe çalışacağız. Bu itibarla takip edeceğimiz yol, yukarda yaptığımız işletme tasnifine göre her gurup işletmede prodüktiviteyi bulmak ve bunu Türkiye ortalaması ve diğer işletme guruplarındaki prodüktiviteyle mukayese ederek bir neticeye varmak olacaktır. Ancak bu kısımdaki hesaplarımıza patatesi dahil edemiyeceğiz; çünkü patetese ait istatistikler ayrı olarak verilmemiştir.

Önce, küçük, orta, büyük ve çok büyük işletmelerdeki prodüktivite durumunu tesbit edeceğiz. Sonra toplam işletmelerin çok büyük bir nisbetini teşkil etmesi dolayısıyla küçük işletmelerin tali guruplarını ayrıca inceliyeceğiz.

Aşağıdaki tablolar (tablo 8, 9, 10) arpa, buğday, çavdar, yulaf, mısır, pirinç, şeker pancarı, tütün ve pamuk mahsullerinin işletme büyüklüklerine göre ekiliş ve istihallerinin yüzdelerini göstermektedir. Tablo 8 in tetkikinden anlaşılacağı üzere, 500 dönüme kadar arazisi olan işletmeler (küçük işletmeler) toplam buğday üretiminin % 75,9 unu temin etmektedirler ve buğday ekili arazinin de % 87,21 i bu işletme sınıfına aittir. Orta işletmeler toplam buğday üretiminin % 4,84 ünü temin etmekte olup toplam buğday ekili arazinin % 4,48 de üretimde bulunmaktadırlar. Büyük işletmeler ise toplum buğday ekili arazinin % 4,48 inde üretim yapmakta ve toplam buğday üretiminin % 8,87 sini elde etmektedirler. Çok büyük işletmeler toplam buğday ekili arazinin % 1,82 sinde hasat yapmakta ve toplam üretimin % 1,68 ini temin etmektedirler.

Tablo : 11 bize 1963 yılı için çeşitli mahsullerin üretim miktarını ve ekili arazilerini vermektedir. Bu tabloda gösterilen toplam buğday üretimi miktarını ve buğday ekili saha toplamını yukarda her gurup işletme için bulduğumuz yüzdelerle çarpmak suretiyle her sınıf işletmenin ne kadar genişlikte bir araziye buğday ektiğini ve ne kadar hasat elde ettiğini bulmak mümkün olacaktır. Diğer mahsuller için de bu yoldan gidilerek üretim miktarı ve ekili arazi tutarı hesaplanabilir.

TABLO : 8
Tarla Mahsullerinin Ekiliş ve İstihallerinin Yüzdesi

Arazi Gurupları	Buğday		Arpa		Çavdar		Yulaf					
	İşletme	Hasat ed. saha	İşletme	Hasat ed. saha	İşletme	Hasat ed. saha	İşletme	Hasat ed. saha				
1— 5 Dekar	3,67	0,30	0,24	2,06	0,28	0,30	3,67	0,65	0,75	0,46	0,08	0,05
6— 10 »	8,00	1,41	1,15	6,02	1,52	1,30	5,73	1,09	1,05	2,47	0,56	0,51
11— 20 »	13,93	3,52	2,95	9,95	9,95	2,55	8,64	2,71	2,13	4,75	1,24	1,22
21— 30 »	11,56	4,53	3,63	10,42	4,40	4,12	10,71	4,78	5,47	8,35	2,76	2,36
31— 40 »	11,40	6,04	4,66	10,34	5,17	4,12	10,98	7,11	7,78	7,48	2,83	2,28
41— 50 »	8,50	5,77	4,53	8,94	5,33	4,57	8,24	5,41	5,53	8,70	4,53	3,82
51— 100 »	24,29	23,93	20,42	27,53	21,42	20,19	27,72	28,23	24,54	33,17	26,51	24,29
101— 200 »	13,20	24,46	21,50	17,28	24,99	25,04	16,21	29,19	26,16	26,76	36,01	35,61
201— 500 »	4,68	17,25	16,82	6,35	22,65	19,67	6,76	15,48	16,52	5,82	13,43	12,84
501— 999 »	0,57	4,48	4,84	0,82	3,43	4,45	1,11	5,06	8,19	1,57	8,48	11,92
1000—2500 »	0,13	2,60	2,28	0,19	2,67	2,64	0,01	0,08	0,07	0,09	1,16	1,30
2501—4999 »	0,05	1,88	6,59	0,17	2,58	8,34	0,01	0,07	0,04	0,33	0,79	0,81
5000+ »	0,02	1,82	1,48	0,03	1,91	1,61	0,01	0,08	0,67	0,03	0,75	0,96
Dev. Mües. ve Çift.	0,00	1,95	8,90	0,00	0,70	1,10	0,00	0,08	0,10	0,02	0,87	1,03

Kaynak : 1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları Yayın No: 477 (Ankara : Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1965), sh. 22 - 23.

TABLO : 9

Tarla Mahsullerinin Ekiliş ve İstihallerinin Yüzdesi

Arazi Gurupları	İşletme		İstihsal		İşletme		İstihsal		İşletme		İstihsal	
	Hasat ed. saha	İstihsal	İşletme	Hasat ed. saha	İstihsal	İşletme	Hasat ed. saha	İstihsal	İşletme	Hasat ed. saha	İstihsal	İstihsal
1— 5 Dekar	2,12	2,80	6,46	2,65	2,68	5,03	0,55	0,37	3,80	0,81	0,65	0,65
6— 10 »	5,67	6,83	8,28	5,34	5,29	7,83	1,47	1,57	10,84	2,15	2,67	2,67
11— 20 »	13,37	15,18	18,12	16,34	16,68	10,65	2,14	2,29	11,40	4,35	3,56	3,56
21— 30 »	13,26	14,73	16,44	14,31	14,77	9,52	3,02	4,12	12,04	5,58	8,87	8,87
31— 40 »	11,18	10,00	12,99	10,11	10,35	10,01	6,89	8,45	9,48	5,79	5,53	5,53
41— 50 »	10,71	11,16	10,41	13,80	15,84	13,44	8,82	8,28	29,25	20,14	21,88	21,88
51— 100 »	26,74	25,74	20,56	25,56	25,92	26,80	23,73	21,46	14,47	15,93	16,88	16,88
101— 200 »	13,73	11,82	5,37	8,90	6,70	6,72	16,72	19,04	8,18	21,43	19,20	19,20
201— 500 »	2,62	3,21	1,02	1,42	1,41	6,71	19,24	15,98	0,04	0,63	0,30	0,30
501— 999 »	0,11	0,07	0,34	0,42	0,24	0,04	0,30	0,31	0,34	12,01	9,94	9,94
1000—2500 »	0,20	0,13	0,01	0,11	0,07	0,26	5,52	5,48	0,10	5,30	4,94	4,94
2501—4999 »	0,01	0,01	0,00	0,01	0,01	0,10	4,46	5,50	0,05	5,57	4,97	4,97
5000+ »	0,11	0,10	0,00	0,03	0,04	0,08	6,14	6,24	0,01	0,41	0,61	0,61
Dev. Mües. ve Çift.	0,17	0,22	0,00	0,00	0,00	0,01	0,99	0,89	—	—	—	—

TABLO : 10

Bazı Tarla Mahsullerinin Ekiliş ve İstihsal Yüzdeleri

Arazi Gurupları (dekar)	Pirinç		İşletme	Üretim	Şeker Pancarı		Üretim
	İşletme	Hasat ed. saha			İşletme	Hasat ed. saha	
1— 5	14,38	0,69	1,35	0,55	0,52	0,50	
6— 10	17,02	3,12	3,03	5,23	1,80	1,68	
11— 20	11,24	3,97	7,03	4,83	4,68	5,60	
21— 30	2,82	0,67	8,83	0,68	3,83	3,52	
31— 40	2,82	6,75	7,41	11,05	4,73	4,32	
41— 50	8,60	2,53	8,12	1,32	6,20	6,12	
51— 100	28,50	39,18	31,67	54,02	32,29	28,66	
101— 200	11,47	21,43	24,03	4,36	28,91	28,14	
201— 500	—	—	7,75	—	12,37	14,94	
501— 999	2,80	6,98	0,68	8,96	2,32	2,88	
1000—2500	0,11	2,50	0,05	2,26	0,95	0,71	
2501—4999	0,09	4,25	0,02	2,81	0,48	2,01	
5000 +	0,12	6,72	0,01	3,02	0,30	0,22	
Dev. Mües. ve Çift.	0,03	1,21	0,01	0,91	0,57	0,64	

Kaynak : 1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları, Yayın No : 477

(Ankara : Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1965), sh. 23 - 27.

TABLO : 11

Bazı Tarla Mahsullerinin Ekiliş ve İstihsal Yüzdeleri

Mahsuller	İşletme sayısı	Hasat edilen		saha (hektar)		Üretim (ton)	
		Tahmin	Üst sınır	Tahmin	Üst sınır		
Buğday	2.011.346	4.871.371	5.310.729	5.993.050	7.495.507		
Arpa	1.195.010	1.340.412	1.584.960	1.750.862	2.002.608		
Çavdar	295.257	365.900	464.900	302.422	402.298		
Yulaf	242.161	284.116	361.371	250.740	331.461		
Mısır	906.727	663.808	723.846	916.619	1.094.381		
Pirinç	19.040	21.535	44.361	84.070	210.465		
Şeker pancarı	159.771	97.320	131.933	2.602.054	3.902.468		
Tütün	323.733	190.461	207.087	128.724	160.682		
Sulanan pamuk	97.208	230.657	323.791	303.346	421.244		
Sulanmayan pamuk	86.088	222.040	300.055	133.028	175.088		

Kaynak : 1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları, Yayın No : 477

(Ankara : Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1965), sh. 8 - 9.

Bu usulle yaptığımız hesapta küçük işletmelerin toplam olarak 4.246.323 hektar buğday, 1.189.079 hektar arpa, 249.880 hektar yulaf, 345.324 hektar çavdar, 659.825 hektar mısır, 92.775 hektar şeker pancarı ve 16.871 hektar pirinç ettikleri ve 4.548.725 ton buğday, 1.433.256 ton arpa, 215.536 ton yulaf, 271.968 ton çavdar, 911.761 ton mısır, 2.432.400 ton şeker pancarı ve 68.971 ton pirinç ürettikleri ortaya çıkmıştır. Bu üretim miktarlarını buğday birimine kalori esası dahilinde çevirdiğimizde 9.444.021 tonluk toplam fiziki hasıla üretildiği anlaşılmıştır. Bu yedi mahsulün ekilmiş olduğu saha toplamı tek tek ekim sahalarının toplamı olan 6.800.077 hektardır. Fiziki hasıla toplamının, yekûn ekili sahaya oranı bize hektar başına 1,389 tonluk bir prodüktivite seviyesi vermektedir.

Orta işletmelere gelince, bunlar, toplam olarak 218.237 hektar buğday, 45.976 hektar arpa, 24.093 hektar yulaf, 18.515 hektar çavdar, 730 hektar mısır, 2.258 hektar şeker pancarı ve 1.503 hektar pirinç ekmekte ve 290.064 ton buğday, 77.913 ton arpa, 24.768 ton çavdar, 29.863 ton yulaf, 642 ton mısır, 74.939 ton şeker pancarı ve 7.533 ton pirinç istihsal etmektedirler. Toplam fiziki hasıla 467.610 ton buğday ve toplam ekili saha 311.310 hektar olmaktadır. Prodüktivite seviyesi ise hektar başına 1,502 ton buğday olarak taayyün etmektedir.

Büyük işletmeler toplam olarak 218.237 hektar buğday, 70.372 hektar arpa, 5.540 hektar yulaf, 549 hektar çavdar, 1.394 hektar mısır, 1.586 hektar şeker pancarı ve 1.454 hektar pirinç ekmektedirler ve 531.584 ton buğday, 192.245 ton arpa, 333 ton çavdar, 5.291 ton yulaf, 1.283 ton mısır, 70.776 ton şeker pancarı ve 4.262 ton pirinç hasat etmektedirler. Toplam fiziki hasıla 738.061 ton buğday ve toplam ekili saha 299.132 hektardır. Prodüktivite ise hektar başına 2,467 ton buğdaya eşittir.

Çok büyük işletmeler ise, toplam olarak 88.659 hektar buğday, 25.602 hektar arpa, 2.131 hektar yulaf, 293 hektar çavdar, 730 hektar mısır, 292 hektar şeker pancarı ve 1.447 hektar pirinç ekmekte olup, elde ettikleri buğday 100.683 tonu, çavdar 2.026 tonu, yulaf 2.407 tonu, arpa 28.189 tonu, mısır 917 tonu, şeker pancarı 5.725 tonu ve pirinç 2.530 tonu bulmaktadır. Toplam fiziki hasıla 131.410 ton buğday ve toplam ekili saha 119.154 hektardır. Prodüktivite seviyesi ise hektar başına 1,103 ton buğday olarak ortaya çıkmaktadır.

Aynı metodla 1963 yılı için yaptığımız hesapta prodüktivite seviyesinin hektar başına 1,485 ton buğday olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. Elde ettiğimiz sonuçları değerlendirmek istersek şun-

ları söylemek mümkündür. Bir defa Türkiye'de ziraî produktivite yıldan yıla artmaktadır. 1936 da hektar başına 0,828 ton buğday ve 1959 da hektar başına 1,291 ton buğday olan produktivite 1963 te hektar başına 1,485 ton buğdaya çıkararak 1936 ya nazaran % 79 ve 1959 a nazaran % 15 nisbetinde bir artış kaydetmiştir.

Çeşitli büyüklükteki işletmelerin produktivitelere gelince, 1-500 dönüm arasında arazi işleyen ve küçük işletmeler diye sınıflandırdığımız ziraî işletmelerde produktivite seviyesi hektar başına 1,389 ton buğday olarak ortaya çıkmıştır ki bu, 1963 produktivite seviyesinden hektar başına 0,096 ton daha az olup % 6,5 nisbetinde bir düşüşü ifade etmektedir.

Orta işletmelerde produktivite seviyesi hektar başına 1,502 ton buğday olup, 1963 seviyesinden 0,017 ton daha fazladır ve % 1,1 nisbetinde bir artış demektir. Küçük işletmelerden ise 0,113 ton daha fazladır. Bu, küçük işletmelerdeki produktivite seviyesine nazaran % 8,1 lik bir artış olduğunu gösterir.

En yüksek produktivite seviyesi büyük işletmelerde görülmektedir : hektar başına 2,467 ton buğday, yani 1963 seviyesine nazaran 0,982 tonluk yahut % 66,1 nisbetinde bir artış. Küçük işletmelerle kıyas edildiğinde, produktivitede 1,078 tonluk bir artış göze çarpmaktadır ki küçük işletmelerin produktivitelere nazaran % 77,6 nisbetinde bir artışı ifade eder. Orta işletmelerden ise % 64,2 daha fazladır. Yani 0,965 tonluk bir artış vardır.

Çok büyük işletmelerde produktivite seviyesinin düştüğünü görüyoruz : hektar başına 1,103 ton buğday, 1963 seviyesinden 0,382, küçük işletmelerden 0,286, orta işletmelerden 0,399 ve büyük işletmelerden 1,364 ton daha az bir produktivite temin etmektedir. Bunlar sırasıyla % 25,7, % 20,6, % 26,7 ve % 55,3 nisbetlerinde bir düşüşü ifade etmektedir.

Yukarıda 1-500 dönüm arasında arazisi bulunan işletmelerin toplam işletmelerin % 99,50 sini teşkil ettiğini ve toplam arazinin de % 86,8 ini kullandıklarını belirtmiş ve bu sebepten küçük işletmelere dahil arazi guruplarını daha önce yaptığımız tali tasnif içersinde ayrıca tetkik etmek istediğimizi ifade etmiştik. İncelememize 1-20 dönüm arasında arazisi bulunan işletmelerle başlayacağız. Bu gurup toplam olarak 254.773 hektar buğday, 63.670 hektar arpa, 5,341 hektar yulaf, 16.283 hektar çavdar, 139.798 hektar mısır, 6.812 hektar şeker pancarı ve 1.675 hektar pirinç ekmekte, ve 260.098 ton buğday, 72.661 ton arpa, 11.885 ton çavdar, 4.463 ton yulaf, 226.497 ton mısır, 202.240 ton şeker pancarı ve 8.920 ton pirinç istihsal etmektedir. Toplam fiziki hasıla 782.496 ton buğday

olmakta ve toplam ekili saha 488.362 hektarı bulmaktadır. Produktivite ise hektar başına 1,602 ton buğdaydır.

21 - 50 dönüm gurubu toplam olarak 795.982 hektar buğday 199.721 hektar arpa, 66.660 hektar çavdar, 25.911 hektar yulaf, 233.328 hektar mısır, 14.364 hektar şeker pancarı ve 2.143 hektar pirinç ekmekte ve 768.309 ton buğday, 224.285 ton arpa, 56.735 ton çavdar, 21.213 ton yulaf, 328.975 ton mısır, 363.247 ton şeker pancarı ve 10.971 ton pirinç üretmektedir. Fiziki hasıla 1,722.101 ton buğday, toplam ekili arazi 1,338.109 hektar ve produktivite de hektar başına, 1,287 ton buğday olmaktadır.

51 - 100 dönüm gurubu toplam olarak 1,165.719 hektar buğday, 287.116 hektar arpa, 103.294 hektar çavdar, 75.319 hektar yulaf, 177.502 hektar mısır, 31.425 hektar pancar ve 8.437 hektar pirinç ekmekte ve 1.223.781 ton buğday, 353.489 ton arpa, 74.214 ton çavdar, 60.901 ton yulaf, 235.938 ton mısır, 745.949 ton pancar ve 45.415 ton pirinç yetiştirmektedir. Toplam fiziki hasıla 2.633.935 ton buğday, ekili arazi 1.848.812 hektar ve produktivite hektar başına 1,425 ton buğday olmaktadır.

101 - 200 dönüm gurubu toplam olarak 1.191.537 hektar buğday, 334.969 hektar arpa, 106.806 hektar çavdar, 102.310 hektar yulaf, 91.140 hektar mısır, 28.135 hektar pancar ve 4.615 hektar pirinç ekmekte ve 1.288.506 ton buğday, 438.411 ton arpa, 79.114 ton çavdar 91.736 ton yulaf, 108.344 ton mısır, 732.218 ton pancar ve 3.665 ton pirinç istihsal etmektedir. Toplam hasıla 2.591.264 ton buğday ekili arazi 1.859.512 hektar ve produktivite hektar başına 1.394 ton buğday olmaktadır.

201 - 500 dönüm gurubu toplam olarak 840.310 hektar buğday, 303.603 hektar arpa, 56.641 hektar çavdar, 38.158 hektar yulaf, 17.392 hektar mısır ve 12.038 hektar pancar ekmekte (pirinç yok) ve 1.008.031 ton buğday, 344.395 ton arpa, 49.960 ton çavdar, 32.190 ton yulaf, 29.422 ton mısır ve 388.747 ton pancar üretmektedir. Toplam hasıla 1.738.865 ton buğday, ekili arazi 1.268.142 hektar ve produktivite hektar başına 1,371 ton buğday olmaktadır.

Buraya kadarki çalışmalarımızla çeşitli büyüklükteki işletmelerde produktivite durumunu tesbit etmiş bulunuyoruz ve sözü hesabımıza dahil edemediğimiz önemli mahsullerimizin randıman durumuna getirmek istiyoruz. Aşağıdaki tablo (tablo : -2) 1963 tarım sayımı örnekleme sonuçlarına göre hesapladığımız produktivite ve randıman durumunu göstermektedir. Tabloda görüldüğü gibi sulanmayan pamuğun randımanı (hektar başına ton olarak hasıla) çok karışık bir durum arz etmektedir. Bazen artmakta bazan düşmektedir.

TABLO : 12

1963 Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçlarına Göre Produktivite ve Randıman

	1—20	21—50	51—100	101—200	201—500	1—500	501—999	1000—5000	5000 +
	dönüm	dönüm	dönüm	dönüm	dönüm	dönüm	dönüm	dönüm	dönüm
Produktivite	1,602	1,287	1,425	1,394	1,371	1,389	1,502	2,467	1,103
Sulanmayan pamuk rand.	0,564	0,690	0,634	0,537	0,339	0,621	0,496	0,546	0,891
Sulanan Pamuk rand.	1,337	1,464	1,189	1,498	1,092	1,299	1,358	1,447	1,337
Tütün randımanı	0,685	0,724	0,660	0,509	0,671	0,677	0,386	0,450	0,894
Buğday randımanı	0,021	0,965	1,050	1,081	1,199	1,071	1,329	2,436	1,114
Arpa randımanı	1,141	1,123	1,231	1,309	1,134	1,205	1,695	1,732	1,101
Çavdar randımanı	0,730	0,852	0,718	0,741	0,882	0,788	1,337	0,607	
Yulaf randımanı	0,836	0,818	0,809	0,897	0,844	0,863	1,235	0,995	1,130
Mısır randımanı	1,620	1,405	1,329	1,189	1,691	1,382	0,879	0,920	1,256
Pancar randımanı	29,688	25,289	23,731	26,025	32,293	26,218	33,188	44,625	19,606
Pirinç randımanı	5,325	5,119	5,383	0,794	—	4,088	5,012	2,931	1,755

Bu itibarla işletme büyüklüğü ile sulanmayan pamuk randımını arasında bir bağıntı kurmak son derece güçleşmektedir. Sulanan pamukta da karışık bir durum olmakla beraber genel temayülün işletme büyüdükçe randımanın artması şeklinde olduğunu söylemek mümkündür. Tütün randımanına gelince, bunun hakkında da kesin bir ifade kullanmak mümkün değildir; ama işletme büyüdükçe randımanın azalma eğiliminde olduğu söylenebilir.

Yine tablo : 12 den görüleceği üzere prodüktivite seviyesi 1-200 dönüm arasında zikzaklı bir durum göstermekte sonra bir seviye etrafında oynamakta ve nihayet 500 dönümden sonra artmaktadır. 5000 dönümden sonra ise düşmektedir. Bu itibarla denebilir ki işletmelerin arazisi büyüdükçe genel olarak prodüktivite ve randıman önce artmakta ve sonra azalmaktadır. Artış umumiyetle orta ve büyük işletmelerde olmakta, azalış ise çok büyük işletmelerde görülmektedir. En yüksek prodüktivite ve randımanı genellikle büyük işletmeler temin etmektedir. Hiç şüphesiz bu sebepsiz değildir. Bu neticeyi hazırlayan bazı etkenler vardır. Şimdi kısaca bunları gözden geçirelim.

C. *Prodüktivite Farklarının Sebepleri*

Farklı büyüklükte arazi işleyen ziraî işletmelerin bu nitelikleri dolayısıyla farklı prodüktivite temin etmelerine çeşitli faktörler tesir edebilir. Bu faktörleri üç grupta toplamak mümkündür (1). ziraî arazinin inbat kudretine tesir eden faktörler; (2) ziraî sermaye ile ilgili faktörler; (3) İstihsal faktörleri arasındaki nisbet.

Topraklarımız tarih boyunca önemli ölçüde su ve rüzgâr erozyonuna uğradığı gibi münavebe sistemi tatbik edilmeden iptidai bir metodla işlenmiş ve toprağa hiç bir surette gıda maddesi verilmemiştir. Bu itibarla, topraklarımızdan yüksek verim elde edebilmek, ancak onlardan yıllar boyunca alınanları iade etmekle mümkün olabilir. Kanaatımızca bunu en iyi başarabilecek durumda olan işletmeler orta ve özellikle büyük işletmelerdir. Acaba bu işletmeler toprağa neler iade etmek durumdadırlar?

Uzuvî ve kimyevi gübreler, şüphesiz, bu bakımdan başta gelmektedir. Yapılan denemeler gübre kullanmanın randımanı ortalama olarak % 10-20 nisbetinde artırdığını göstermektedir (1). Ziraî prodüktiviteye tesir eden önemli bir faktör de rutubettir. Yapı-

(1) Prof. Dr. Reşat Aktan, Zikredilen eser, s. 41.

lan çalışmalara göre, birçok mahsullerde sulama ile randımanın asgarî % 25-30 nisbetinde, hatta birçok hallerde % 100 veya daha fazla artırılacağı tesbit edilmiş bulunmaktadır (1). Türkiyedeki rutubet durumu ise bilinmektedir. Sonra, arazinin en kıymetli yeri olan üst toprağın rüzgâr ve su erozyonu ve sair surette kaybolması tehlikesine karşı tedbirler almak gerekir. Keza tuzlanmayı da önlemek lâzımdır. İşte bütün bu tedbirlerin alınması önemli nisbette masrafı gerektirir. Toprağı gübreleme, sulama, muhafaza ve ıslah bakımından orta ve büyük işletmelerin imkânları küçük işletmelere nazaran muhakkak ki daha fazladır. Küçük işletmelerin böyle bir masraf içine girebileceğini düşünmek çok zordur.

Ziraî sermayeye gelince, memleketimizin ziraî sermaye bakımından iyi durumda olmadığı bilinmektedir. Mevcut işletmeler içinde, orta ve büyük işletmelerin, gerek nakdi sermaye ve gerekse gayri nakdî sermaye yani iş hayvanları, üretim alet, makine ve vasıtaları, üretime yarayan binalar vs. bakımından daha iyi durumda olduklarından şüphe etmemek lâzım gelir. Bu itibarla bahis konusu işletmeler modern ziraat alet ve vasıtalarını temin edebilmekte ve daha iyi ziraî metodlar kullanabilme imkânına kavuşmaktadır. Esasen arazinin geniş olması da bu alet ve vasıtaların kullanılmasını iktisadî ve rasyonel hâle getirmektedir. Tohum, fidan ve damızlıkların ıslah edilmişlerini temin edebilmektedirler. Hastalık ve zararlılarla mücadelede gerekli kimyevi maddeleri kullanabilmektedirler. Ziraî kredi temin etmek bakımından da avantajlıdırlar.

Bir başka husus da istihsal faktörleri arasındaki nisbettir. Bu nisbet optimum hâlde iken hasıla azami miktarı bulur. Optimum münasebet olmadığı zaman elde edilecek hasılanın miktarı, istihsal faktörlerinden en az olanıyla tayin ve tahdit edilecektir. Bu hadisenin prodüktivite üzerindeki tesiri açıktır. Türkiye ziraatında arazi ve sermaye kaynaklarına nazaran işgücü nisbi olarak fazladır. Bu fazlalık hem bütün olarak ziraat sektöründe, hem de pek çok sayıda küçük işletmede müşahede edilmiştir (2). İşte büyük işletmelerde prodüktivitenin daha yüksek olmasının sebeplerinden birisi de işgücü ile arazi ve sermaye arasındaki münasebetin optimuma yakın olmasıdır.

Bu bahsi bitirmeden önce çok büyük işletmelerdeki prodüktivite düşüklüğünün nedenleri üzerinde de biraz duralım. Bu tip iş-

(1) *Ibid.*, s. 42.

(2) *Ibid.*, s. 44.

letmeler, çok büyük oldukları için bir takım idarî güçlükler, organizasyon bozuklukları ve hatta bakımsızlıkla mâlûdürler. Dolayısıyla sermaye işgücü ve arazi faktörleri gereği kadar etkin bir şekilde kullanılamamaktadırlar. Bu da prodüktivitenin düşmesine sebep olmaktadır.

S o n u ç

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Türkiye'de 1963 ziraat sayımı örnekleme sonuçlarına göre mevcut 3.514.476 işletmenin 308.899 u topraksız işletme, 104.347 si toprağın tamamını kiraya veya ortağa veren küçük işletme, 283 de aynı tip büyük işletmelerdir. Geriye kalan 3.100.947 işletme topraklı işletmelerdir. 1 - 500 dönüm arasında toprak kullanan 3.085.948 tane işletme vardır. Orta işletme dediğimiz 500 - 1000 dönüm arazi işleyen ziraî işletmeler 11.029 tanedir. Büyük işletmelerin (1000 - 5000 dönüm) sayısı 3.832 dir ve 5000 dönümden fazla arazi ile üretim yapan işletme sayısı ise 491 e varmaktadır.

Söz konusu işletme sınıflarının kullandıkları toplam arazi miktarı ise şöyledir : küçük işletmeler ekilen toplam 17.142.777 hektar arazinin 14.889.903 hektarını, orta işletmeler 755.158 hektarını, büyük işletmeler 883.665 hektarını ve çok büyük işletmeler de 405.609 hektarını işlemektedir.

Prodüktivite ile ilgili çalışmalarımızda, Türkiyede ziraî prodüktivitenin yıldan yıla artmakta olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. Gerçekten de memleketimizde ziraî prodüktivite (ton olarak hektar başına buğday) 1936 da 0.828 iken 1959 da 1,291 ve 1963 te 1,485 olmuştur.

1963 tarım sayımı örnekleme sonuçlarına nazaran, 1963 yılında küçük işletmelerde prodüktivite 1,389, orta işletmelerde 1,502, büyük işletmelerde 2,467 ve çok büyük işletmelerde 1,103 tür. Küçük işletmelerin tali bölümlerinde ise durum şöyledir : 1 - 20 dönümde 1,602, 21 - 50 dönümde 1,287, 51 - 100 dönümde 1,425, 101 - 200 dönümde, 1,394 ve 201 - 500 dönümde 1,371 dir. Bir yılın neticelerine bakarak işletme büyüklükleri ile prodüktivite seviyesi arasında kesin bir münasebet kurmak hiç şüphesiz mümkün değildir. Ancak, yukarıda arzedilen neticeler, genel olarak işletme büyüdükçe prodüktivite seviyesinin arttığını ve en yüksek seviyeye büyük işletmelerde varıldığını göstermektedir. İşletme daha da büyüyünce prodüktivite düşmektedir.

Ziraî prodüktivitedeki bu genel temayülün başlıca sebepleri, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, arazinin inbat kudretini artırabilme, sermaye bolluğu ve faktörlerin optimum terkibine yaklaşılması bakımlarından büyük işletmelerin üstünlükleri olabilir. İşletmelerin belirli bir hadden daha büyük olması halinde ise idarî güçlükler, organizasyon aksaklıkları gibi güçlükler ve bakımsızlık gibi sebepler dolayısıyla prodüktivite azalmaktadır.

Son olarak şu hususu belirtelim ki, işletme büyüklüğünü tayin eden faktörler çok çeşitlidir. Sosyal, siyasî hukukî ve diğer faktörleri bir yana bırakarak, biz meseleyi sadece iktisadî açıdan ele aldık. Bunu yaparken de iktisadî cephenin tamamını değil, sadece prodüktivite yönünü incelemeğe çalıştık. Bu itibarla ziraî işletme büyüklüklerinin ne olması lâzım geldiği hususunda fikir ileri sürülürken, problemin bütün cephesi ile ele alınması lâzım geldiği hatırdan çıkarılmamalıdır.